

ЎЗБЕК, РУС ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРДАГИ СОМАТИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Batirkhanova Madina Oybekovna

Candidate of Philological Sciences, (PhD) Ferghana, Uzbekistan.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7199541>

Annotatsiya. Maqolada nemis va o'zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan, somatik iboralarning ifoda samaradorligi, milliy o'ziga xosligi hamda etimologik jarayonlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, somatik ibora, muqobillik, milliy, madaniyat, inson tana a'zolari, metod, samaradorlik, qiyosiy, yondashuv, o'ziga xos xususiyatlar.

SPECIFIC PECULIARITIES OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. This article clearly describes specific peculiarities of somatic phraseological units in German and Uzbek languages and expressive productiveness, national uniqueness, etymological processes of somatic phrases are analyzed.

Keywords: phraseology, somatic phrase, alternativity, national, cultural, human body parts, methods, productivity, comparative, approach, specific peculiarities.

ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В И УЗБЕКСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье четко описаны специфические особенности соматических фразеологизмов в немецком и узбекском языках и проанализированы выразительная продуктивность, национальная уникальность, этимологические процессы фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, соматическая фраза, эквивалентность, национальность, культура, части тела человека, методы, продуктивность, сравнительный подход, специфические особенности.

КИРИШ

Соматик фразеологик иборалар инсоннинг онги пастлиги, нодонлигини ифодалайди, лекин ҳар қайси тилда улар ўзгача таърифланади. Биз буларнинг таржимасида аналогик таржима усулидан фойдаландик. Ҳар қайси тилда турли ФБлар битта маъно билдириши мумкин. Шуни эътиборга олган ҳолда, биз битта тилдан иккинчисига таржима қилишда иккинчи тилда мазкур маънони англатадиган ФБни қидиришга ҳаракат қилиб кўрдик. Кўриниб турибдики, бош компонентли соматик ибора инглиз, рус ва ўзбек тилларида турлича “маданий кодлар” билан бирлашиб келади. Бу ўринда маънолар, “маданий кодлар” деярли бир хил, лекин компонентлар ўзгариб боради. Ҳар қайси тилда инсоннинг онги паст ва ақли заифлигини соматик биоморфик код ифодалайди. Шу билан бирга, айтиш мумкинки, соматик биоморфик код бир хил бўлса-да, лекин компонентлари турличалиги айнан миллат менталитети билан боғлиқ масаладир. Албатта, агар биз калька, яъни сўзма-сўз таржима қилиш орқали ушбу соматик ибораларни ифодаласак, асл маъно йўқотилиши мумкин эди. Масалан, *дубовая голова* соматик фразеологик бирлигининг *эман дарахти каллали, арча каллали, бананли калла ёки карам калла* каби ноқис таржимаси вужудга келиши мумкин эди.

Бундан ташқари, Л.С.Бархударов таржиманинг прагматик жиҳатларини кўриб чиқиб, таржимада асл нусханинг ўзгармаслиги мумкин эмаслигини ва “бу ҳақда фақат нисбий маънода гапириш мумкин”лигини, “таржимада йўқотишлар муқаррар, яъни асл матнда ифодаланган маъноларнинг тўлиқ бўлмаган узатилиши кузатилади. Олим ана шу мулоҳазалари асосида “таржима матни ҳеч қачон асл матннинг тўлиқ ва мутлақ эквиваленти бўла олмайди”, деган мантиқий хулосага келади [1, 2].

Сўзлашув услубига мансуб идиомалар кўпинча калька усули орқали бошқа тилга узатилади. Бу, айниқса, ёшлар тилида яққол намоён бўлади. Бундай идиомалар кўпинча инглиз тилидан рус тилига ёки рус тилидан ўзбек тилига сўзма-сўз таржима орқали ўтиши мумкин: *томи кетган – қрыша поехала*. Инглиз тилида эса аналог ҳамда лексик таржима орқали ифодаланади: *toys in the attic, be not right in the head, have a bat in the belfry, loose mind*.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ру тилида хотиранинг қисқалиги *куруная память, девичья память* СФБлари орқали намоён бўлади. *Девичья память* ибораси рус халқида аввалги вақтлардан қолган ибора бўлиб, қизларнинг севган йигити кетиб қолиши билан ўзларига бошқа йигит топиб олишини назарда тутлади. Рус тилидаги ушбу иборанинг ўзбек тилига таржимасида биз лексик баён усулини таклиф қиламиз: *қисқа хотирали ёки паришонхотир*. Чунки доимо ҳам ибораларга мос ибора топилавермайди, айнан ушбу ҳолатларда маъно аслиятдаги маънони сақлаш учун ФБни лексик баён орқали ифодалаш мақсадга мувофиқдир.

Инглиз тилида *sweet tooth* ибораси учун ўзбек тилида *ширин томоқ* иборасини, рус тилида эса *сладкоежка* сўзини таклиф қилмоқдамизки, бундай таржима аналогик усул билан ифодаланган бўлади.

Бир ёстиққа бош қўймоқ, бошини икки қилмоқ соматик фразеологик иборалари учун биз инглиз тили луғатларидаги лексик ва ФБлар сирасидан инглиз миллий маданиятини тасвирлайдиган ибораларни аналогли таржима орқали беришга ҳаракат қилдик: *tie the knot, to get hitched, jump the hurdle, step off the carpet*. Рус тилида ушбу ибораларга мувофиқ ибора топилмаганлиги сабабли, биз лексик таржима орқали ФБни “*связать себя узами брака/пожениться*” тарзида изоҳлаймиз.

Тадқиқотчилар СФБларнинг эквивалентларини аниқлашда уларнинг семантикаси, ички шакли, фразеологик бирликларнинг таркибий қисми, грамматик аспекти ва тилнинг турли қатламларида қўлланишига ҳам эътибор қаратганлар. Шунинг учун турли тизимли тилларда СФБларнинг эквивалентлик ҳолатини ўрганиш бевосита лингвокультурология билан боғлиқ, дейиш мумкин. СФБларнинг лингвокультурологик аспектида эквивалентсиз ёки ярим эквивалентли ҳолат эътиборга олинади. Тўлиқ эквивалентли СФБларда маданиятга хос хусусиятлар топилмади. Шунинг учун тадқиқот ишининг мазкур бобида биз ўз эътиборимизни СФБларнинг эквивалентсиз ҳолатларига қаратамиз, чунки эквивалентсиз ҳолатда учта тилда ҳам миллийликка хос тушунчалар, халқнинг ўтмиши, тарихи билан боғлиқ ҳодисаларни учратишимиз мумкин. Бу ҳақда Д.Добровольский ва Э.Пирайнен ибораларнинг тадрижий ўзгаришида маданият ва тарих таъсирини кўрсатади. Шунингдек, улар фразеология соҳасини “Фразеология – бу маданий ва тарихий контекстда ўрганилиши ва тушунилиши мумкин бўлган тил соҳаси” [4, 1]. сифатида қайд этадилар.

Худди шу тарзда Антонио Памис Бетран этник жиҳатдан ўзига хос ёки маданий деб аталадиган кўплаб мажозий маъно англатадиган бирликлар мавжудлигини ва уларнинг халқ тилига мансублигини таъкидлайди [5, 1].

Тил ва маданият уйғунлиги туфайли СФБлар алоҳида аҳамият касб этади. СФБлар миллий олам манзарасини шакллантиришда асосий роль ўйнайди. Бу, ўз навбатида, жамиятнинг миллий онгини белгилайдиган манзара ҳам бўлиб, оламнинг ўзига хос кўринишини акс эттиради.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Инглиз ва ўзбек тилларининг СФБларида тиллараро фразеологик эквивалентлик даражаси анча юқорилигини кўриш мумкин. Чунки иккита миллий маданиятнинг бири-бирига яқинлиги фразеологиянинг эквивалентлик даражасини оширади [2, 1]. Масалан, куйидаги соматик фразеологик ибораларда икки тилга хос тушунчалар мавжуд, шунинг учун ҳар икки тилдаги соматик иборалар тўлиқ эквивалент ҳисобланади: *синя борода* – *blue beard*; *голубая кровь* – *blue blood*; *Ахиллесова пята* – *Achill's heel*; *Дамоклов меч* – *sword of Damokle*; *Эзопов язык* – *Ezop's toungue*. Ушбу СФБларнинг этимологик жиҳатларини таҳлил қиладиган бўлсак, ҳар бир идиоматик ифоданинг келиб чиқиши битта манбадандир, яъни диний ва мифологик адабиётлардан олинган. Рус ва инглиз халқининг христиан динига эътиқоди натижасида қадимий Рим ва Юнон афсоналари Европа халқларининг тилига бевосита таъсир ўтказганлиги сабабли, ушбу соматик иборалар ҳар бир европа тилида учраши бежиз эмас. Аксарият ФБлар Европа тилларидан, хусусан, инглиз тилидан рус тилига кириб келиб, худди шу маънони англатади. Бундай соматик фразеологик бирликлар Европа тилларидан рус тилига олинаётганда калька усули орқали таржима қилиниб олиб кирилади. Лекин *bluetooth* ибораси калька орқали эмас, балки транслитерация усули орқали олиб кирилган. *Синя борода* – *blue beard*; *голубая кровь* – *blue blood*; *Ахиллесова пята* – *Achill's heel*; *Эзопов язык* – *Ezop's toungue* каби ибораларни ўзбек тилига ўнгирганда айрим муаммолар юзага келади. Лекин биз бу ибораларнинг маъносини ўзбек тили соҳибига, имкон қадар, асл маъносини сақлаган ҳолда етказиш учун турли таржима усулларида фойдаландик: *голубая кровь* – *blue blood* – *оқ суяк*; *Ахиллесова пята* – *Achill's heel* – *нозик жой/нуқта*; *Эзопов язык* – *Ezop's toungue* – *яширин маъно*. Кўриниб турибдики, ўзбек тилида ушбу ибораларга аналоглар йўқлиги учун, лексик баён усулидан фойдаланиб, маъносини етказдик.

СФБларнинг таржимасида миллий тушунчалар мавжуд бўлиб, унинг асосида “культурема” тушунчаси вужудга келди. Лекин “культурема” атамаси аслида тилшунослиқда эмас, балки маданиятшунослик назариясида шаклланган бўлиб, илк бор С.Лем томонидан таклиф қилинган. “Cultureme” – атамаси француз социологи Абрахам Молес томонидан 1973 йилда фанга киритилган. *Культуремалар* бевосита олам манзарасининг бир қисмидир ва, албатта, луғат тузишда ҳамда лексикографик масалаларни ҳал этишда уларни таржима қилиш масалаларга алоҳида эътибор бериш зарур. Лингвокультурология фанида “культурема” атамаси турли жиҳатдан талқин этилиб, ҳар қайси тадқиқотчи ушбу атаманинг ўзига хос изоҳини берган. В.Гак *культуремани* лисоний ифодага эга маданият рамзи сифатида талқин этган [3, 1]. бўлса, А.Вежицкая тил сатҳларининг ўзаро бирлиги сифатида изоҳлаб, унинг шакли тил ва рамзларнинг бирикувидан иборат бўлиб, мундарижаси эса тилдаги маъно ва маданият уйғунлашувини назарда тутди [6,1]. *Культуремаларни маданиятлараро мулоқот*

жараёнида қўллашда асосий ва муҳим ўрин лексикографик масалаларга ажратилган. Икки ёки ундан ортиқ тилли луғат тузишда бир тил культуремаларининг бошқа тилга ўгирилишида фразеологик бўшлиқ ва маданиятлараро лисоний ассиметрик ҳолатлар мавжуд бўлиб, таржимонлардан ФБнинг эквиваленти ёки аналогини топиш асосий масалалардан ҳисобланади. Эквиваленти ёки аналогини топилмаган ҳолатда таржимон тасвири изоҳ, калька, транслитерация усулларидан фойдаланиши мумкин. Агар икки миллат менталитети бир-бирига яқин бўлса ёки тарихий, жўғрофий, маданий, ижтимоий жиҳатдан тенг ифодаланса, ФБлар бир тилдан иккинчисига калька усули орқали таржима қилинади. Рус ва инглиз тиллари соҳибларининг диний ҳамда мифологик тушунчалари ўхшашлиги туфайли, ҳар икки тилда ҳам фразеологик бирликларнинг муқобил эквивалентлари кўп учрайди, масалан, *Эзопов тили*, *Ахиллесова пята*, *Сизифов труд* каби. Шунинг учун луғат тузишда ФБларнинг маъносини тўғри бера олиш, мазмун жиҳатдан уларни лингвомаданий хусусиятларини кўрсата олиш таржимондан юксак маҳоратни талаб қилади.

Айнан маданиятга тааллуқли ҳамда ислом дини билан боғлиқ *культуремалар* ўзбек тилининг ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Культуремалар бир тилдан иккинчи тилга осон ва ҳеч бир тўсиқларсиз ўзлаштирилиши мумкин.

Қора суяк ибораси ўзбек тилида одамнинг паст табақага масублигини ифодалайди, лекин бу иборага мувофиқ ибора на инглиз тилида, на рус тилида топилмади, шунинг учун биз ҳам бу ибора учун рус тилидаги айрим адабиётларда келтирилган *чернь* сўзини қўллашни маъқул топдик. Инглиз тилида ушбу иборани турли лексик бирликлар орқали ифодалаш мумкин.

МУҲОКАМА

“Маданий кодлар”га тааллуқли сифатни ифодаловчи СФБлар учта тилда ҳам талайгина, буларнинг таржимаси хусусида тўхталишни лозим деб топмадик, чунки ушбу “маданий код”га тааллуқли СФБлар калькаланиш орқали осон таржима қилиниши мумкин ва калька усули ҳар бир тилда ушбу ФБларнинг хусусиятини сақлаб қолади.

Инглиз ва рус тилларидаги ФБларнинг аксарияти калька орқали олинган. Лекин айрим ҳолатда инглиз ёки рус халқининг миллий удумларини бошқа тилларга етказишда таржиманинг бошқа усуллари ҳам қўлланилади. Масалан, *ветер в голове* ФБнинг инглиз тилидаги *mush for brains*, *scatterbrain* аналогли таржимаси орқали рус ва инглиз халқларининг муштарак менталитети ифода этилмоқда.

Умуман олганда, СФБларнинг қиёсий тадқиқида ва уларнинг таржима масалаларида инглиз ва рус тилларидан ўзбек тилига таржима қилишда энг кўп тарқалган усул – бу эквивалентлик, кейинги ўринда эса аналогли таржима усулидир. Эквивалентли ва аналогли таржима усуллари ибора маъносини ифода эта олмаса, тасвири изоҳ ва лексик баён таржима усулларидан фойдаланиш мумкин. Инглиз тилидан рус тилига таржима жараёнида биз кўпроқ калькаланиш, эквивалентлик ва аналогли таржима усуллари қўлладик. Инглиз ва рус халқлари дунёқараши ва уларда оламнинг миллий манзарасининг деярли бир хиллиги таржима жараёнида муаммоларни вужудга келтирмади. Лекин инглиз ва ўзбек тиллари турли тизимдаги тиллар бўлиб, ўзбек ва инглиз халқларининг менталитети ва оламнинг миллий манзарасида катта фарқ кузатилади, шунинг учун бу тилларда калька усули билан ибораларни ўгириш ўзини оқламади, чунки калькаланиш иборалар асл моҳиятини тўлиқ кўрсата олмади. Инглиз

халқининг дунёқараши, миллийлиги, ўзига хослиги ушбу халқнинг маънавий ва маданий лисоний меросида сақланиб, ибораларда жамланади.

ХУЛОСА

Табиийки, калька усули турли тушунмовчиликларга олиб келиши ҳам мумкин эди. Бу ўринда тасвири изох ва лексик баён таржима усулларида фойдаланиш анча самарали бўлади. Ва айтиш мумкинки, таржимада тасвири изох ҳамда лексик баёндан фойдаланар эканмиз, бунда иборалар коннотациялари, ФБлар бераётган экспрессивлик, эмоционаллик бутунлай йўқолади ва тилнинг фразеологик қатлами орқали эмас, балки лексик қатлам орқали ифодалаш зарурияти келиб чиқади. Бунда, албатта, иборалар асл маъносининг бошқа тилда таърифланиш имконияти бўлади, лекин ибораларга хос миллий хусусият акс этмайди.

REFERENCES

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). Монография. – М.:Междунар. отношения, 1975. – С.240.
2. Бессонова Л.А., Кожемяченко Е.В. Соматические фразеологизмы и их роль в создании языковой картины мира (на примере русского и английского языков). – Минск, 2021. – С.4.
3. Гак В.Г. Прагматика и языковое варьирование // Гак В.Г. Языковые преобразования. – М., 1998. – С.554-586.
4. Добровольский Д.О., Пирайнен Э. Образный язык: межкультурные и типологические аспекты. – М, 2005. – С.219.
5. Pamies Antonio Pamies-Bertran “Zoo-Symbolism and Metaphoric Competence “Research on Phraseology in Europe and Asia. Focal Issues of Phraseological Studies. – University of Bialystok, 2011. – P.308.
6. Wierzbicka A. Boys Will Be Boys: Radical Semantics vs. Radical Pragmatics // Language, 1987. – P.95-114.